

Muhsin Rizvić

DOBA PREPORODA KAO PRELOMNO U BOSANSKO-MUSLIMANSKOJ KNJIŽEVNOSTI I KULTURI

"Prva lastavica koja je navijestila duševni preporod u Bosni i Hercegovini", kako kaže Bašagić, došla je, na prijelazu šezdesetih i sedamdesetih godina XIX stoljeća, sa listom *Sarajevski cvijetnik - Gulseni Saraj Mehmeda Šakira Kurtćehajića* i nizom njegovih uvodnika u njemu. Već sama činjenica da su članci štampani naporedo i istovjetno u dvije verzije, na narodnom jeziku ćirilicom i na turskom jeziku arebicom, go-vori o prodoru narodnjačkih shvatanja u informativno tkivo ovog prvog muslimanskog lista u Bosni, što je bilo sukladno povijesnoj i folklornoj djelatnosti Saliha Hadžihuseinovića Muvekita u službenom *Bosanskom vjesniku*. Uvodnici i komentari iz Kurtćehajićeve pera, o književnom radu u novinama, o zastoju domaćeg kulturnog života, o patriotizmu, pisani su čistim narodnim jezikom, trezveno i određeno, sa blagim i poučnim tonom u izlaganju, dobivajući ponekad, uz romantičarsko-podsticajne akcente, i prizvuk moralno-sentimentalnog traktata. Ova štiva su se držala bitnih kulturno-demokratskih načela iskazanih u njegovu "uvodu u prvi broj", uz pozdrav "novom vremenu" i "novim uredbama" koje ono donosi. Ove preporoditeljske postavke Kurtćehajić je dosljedno sprovodio u svome kratkom radu i životu, ispunjenom neimaštinom i sjetom zbog neostvarene intimne želje za Evropom, "da naučim francuski jezik, kojim se na Zapadu najviše govori", čemu je dodao ispovijednu napomenu: "Samo slovenski znam jer se ovdje najviše govori tijekom jezika." Tako je *Sarajevski cvjetnik*, ispunjavan Kurtćehajićevim člancima, uz osvrt od Istoka prema Zapadu, najavio pokret narodnog buđenja i bosansko-muslimanskog slavenskog duha, koji će kroz ovako otvorena vrata nezaustavno krenuti petnaest godina kasnije, obuhvatiti cio narod i trajati puna tri desetljeća.

Naime, nakon društveno-političkog prevrata koji se zbio sa austrougarskom okupacijom Bosne i Hercegovine, i poslije stanja psihičke letargije i zatvorenosti za sve novine i vanjske utjecaje, tek sa organiziranjem općeg i posebnog muslimanskog školstva, i kasnijim otvaranjem čitaonica, počela je da se stvara prva čitalačka i kulturna publika u ovom narodu. A tada se, krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina, javlja i prva generacija bosansko-muslimanskih pisaca na narodnom jeziku i latiničkom i ćiriličkom pismu, ostvarujući, pored ostalog, i ideje Kurtće-

hajićeve racionalnog prosvjetiteljstva naroda i evropeiziranja pomoću modernih sredstava kulturno-književnog djelovanja. Tako se, zapravo, kao odgovor na tuđinsku vladavinu i germansku civilizaciju, i duhovno oti-manje od nje, razvio pokret književno-kulturnog preporoda Bosanskih Muslimana na osnovi narodnog jezika i stvaralaštva, te narodnih zavičajnih vrijednosti. U tom smislu je i književnost, koja se tada počela stvarati u vlastitim listovima i časopisima, u knjigama i kalendarima, nastavljala taj prirodan put emancipacije duha i etnosa, sticanja i razvijanja svijesti o sebi, o svome slavenskom biću i južnoslavenskoj bosanskoj domovini, o vezanosti za ostale narode istoga jezika u Bosni i Hercegovini i drugim zemljama Slavenskog juga.

Ali se nije prekidala starija veza, sve do srednjovjekovnih korijenja, sa izvorima duha, jezika, prirodnog ambijenta, koja je bila ispunjena sviješću o historijskoj sudbini Bosne i Bosanskih Muslimana, niti se gubio do kraja estetski, idejni i etički kontinuitet tradicionalnog književnog naslijeđa, sačinjenog od slavenskih i istočnjačkih tradicija, stilsko-duhovnih osobenosti orijentalne književnosti i alhamijado-spisa. I, što je najvažnije, književnost bosansko-muslimanskog preporoda stvarala se na izvorima još uvijek živog narodnog, usmenog stvaralaštva, koje je osebujno proizlazilo iz gradske i seoske sredine. U duhovnom srodstvu sa tim ukupnim naslijeđem nastajala je i moderna pisana književnost na narodnim osnovama: dvadesetak pisaca koji su, pišući o životu Bosanskih Muslimana, i izražavajući misli i osjećanja ovog naroda, stekli književno ime i značaj kod muslimanske čitalačke publike u tome vremenu.

U doba preporoda, na kraju XIX i na početku XX stoljeća, vrši se, također, istovremeno sa književnim i kulturnim preobražajem, i preobražaj narodnog imena, kao i kod drugih naroda na južnoslavenskom prostoru. Iako su čitavu deceniju, od 1900. do 1910. izlazili naporedo list *Bošnjak* i časopis *Behar*, čak sa istim saradnicima, koji su započeli u književnom prostoru prvog lista da bi 1900. godine osnovali drugi, naziv *Bošnjak* se u tome razdoblju u javnom i kulturnom životu postepeno gasi, zajedno sa odumiranjem rukopisne bosančice, tradicionalnim oblicima orijentalne književnosti i alhamijado-literature te feudalnim znamenjima njegovih nosilaca, čemu doprinosi i stvaranje opozicije austrougarskoj vlasti i politici. A u odrednici našeg naroda jača vjersko ime Musliman kao narodno i duhovno istovjećenje i diferentia specifica, koncentrira kulturno-povijesne sadržaje i sjedinjuje društvene i političke interese postajući nacionalna oznaka u okviru bosanskohercegovačkog regiona. Do austrougarskih vremena to uže diferenciranje nije bilo potrebno zato što su

Bosanski Muslimani kao državno-politički narod podrazumijevani pod nazivom Bošnjaci ili Turci. Sa nacionalnim identifikacijama i narastanjem svijesti katolika i pravoslavnih, i Kalajevom unitarno-političkom zloupotrebom integralnog bošnjaštva, to je postalo narodnosna, društvena i politička potreba. A ime Musliman, poistovijećeno u potpunosti sa narodom, postalo je integrativno za cio kulturni, društveni i politički život. Pored jezika i usmene književnosti, koji neposredno i bitno spadaju u ove dvije razvojne epohe i dva sloja u biću Bosanskih Muslimana, kao povijesno-kulturna veza i dalje, međutim, traje svijest i znanje o starijoj tradiciji pretapajući se stvaralački u suvremenu književno-kulturnu praksu.

A da je ovo ime zaista tada dobilo osoben kulturni i društveni sadržaj svjedoči činjenica da je upravo u tome vremenu, u skladu sa dobom građanskog formiranja, istaknuta deviza o novom oružju, peru i knjizi umjesto sablje i mejdana. Odatle i pokret afirmacije humanih vrijednosti bosansko-muslimanskog svijeta i žestoke reakcije na sve napade sa strane na islam, Muslimane, njihov život i običaje. A da se, na drugoj strani, od 1899. produžila politička borba protiv Austro-Ugarske, kao nastavak oružanog otpora iz vremena Bosanskog pašaluka i okupacije Bosne i Hercegovine, pokazuje opozicioni pokret za vjersko-prosvjetnu autonomiju, koji će se svesti u pravu muslimansku nacionalno-političku stranku pod imenom Muslimanska narodna organizacija. Pod istim imenom organizira se i druga, Muslimanska samostalna stranka, dokazujući da su Bosanski Muslimani postali i politički narod u modernom smislu riječi. A uz to se osniva i čitav niz prosvjetnih i društvenih građanskih institucija, listova kao što su *Behar*, *Biser* i informativnih glasila, te edicija "Muslimanska biblioteka". Ujedno i naporedo gledano, to su bila dva vida, i dvije razine, preporoda Bosanskih Muslimana na prijelazu XIX i XX stoljeća, književno-kulturni i društveno-politički, koji su tekli paralelno, mada polarno u smislu simpatija prema hrvatskoj i srpskoj strani i odnosa prema austrougarskoj upravi. Ali se mora istaknuti kao karakteristično da ni u vremenu književno-političke polarizacije pisci nisu iskazivali lične nacionalne pristranosti u svome književnom radu, nego su pisali djela iz muslimanskog života, objavljivali ih u istim listovima i usmjeravali ih kao muslimanski pisci muslimanskim čitaocima. Jer su znali da oni, povučeni pred asimilacijom u svoje izvorno narodno povijesno-kulturno i duhovno biće u stavu odbrane i afirmacije, nemaju razumijevanja za druge nacionalne opcije, te da bi, u protivnom, njihovo stvaranje ostalo bez publike.

Stoga i bosansko-muslimanska književnost preporoda, iz aus-

trougarskog vremena, i čitav tok razmicanja južnoslavenskih vidika, te proces evropeiziranja ovog naroda, pored maštovne samobitnosti i osebnosti ima i bitan socijalni zasnov u rasponu od čitalaca preko djela do publike, pa ona tako predstavlja zanimljivu pojavu za studije ove sredine i njena književnog stvaranja, ali i za višesmjerna komparativna istraživanja. Ali treba napomenuti i to da od početka preporoda, otkako se stala evropeizirati, bosansko-muslimanska književnost napušta pojavna stilsko-estetska obilježja orijentalne književnosti i alhamijado-literature, karakteristična za književno stvaranje islamiziranih evropskih naroda, zadržavajući ih tek u arhetipsko-genetskom tragu književnih prauzora duha, osjećajnosti, slika i ljepote. I dok se književnost Bosanskih Muslimana do 1878. jasno odvajala od književnosti drugih južnoslavenskih naroda, ona sada prolazi razvojnim etapama i stilskim formacijama svojstvenim evropskim književnostima, koje su od njih preuzele i naše jugoslavenske, počevši od prosvjetiteljstva i romantizma Kapetanovića-Ljubušaka i Safvet-bega Bašagića, realizma Mulabdićeva i naturalizma Osmana-Aziza, uz njihove metafore opstanka, tragike, pesimizma u naslovima djela *Zelena busenje*, *Bez nade*, *Bez svrhe*, pa do impresionizma i simbolizma Čatićeva i drugih pjesnika, i do Bjelevčeva psihološkog proziranja otuđeničkih stanja "pod drugim suncem". Taj proces približavanja duhu i estetici evropskih i južnoslavenskih književnosti nije, međutim, do kraja potiskivao tematsko-idejnu i emocionalno-estetsku liniju razvojnih tokova dotadašnje bosansko-muslimanske tradicije. Čak su inicijatori preporoda vidjeli svoju književnu i kulturnu ulogu u spajanju Istoka sa Zapadom. I upravo u tome duhovno-civilizacijskom integralu začinje se i onaj "sudbonosni diferencijal estetike svijesti koji dijeli Zapad od Istoka", a čini, zapravo, od tada kritičnu liniju poetike bosansko-muslimanske književnosti sve do danas, njeno poetičko težište.

Bosansko-muslimanski književno-kulturni, i nacionalni, preporod, koji se može ograničiti u razdoblju od 1887. i Narodnog blaga Mehmed-bega Kapetanovića, preko epohe *Behara*, do 1918. posljednjeg godišta *Bisera*, kada je djelovalo i društvo *Gajret*, zasnovan na podlozi materinskog jezika i narodnih vrijednosti, težio je istovremeno, i prirodno, za etničkom osobenošću i nezavisnošću Bosanskih Muslimana kao južnoslavenskog naroda između Srba i Hrvata, iskazujući politički i izvijestan antiturski (neantiorijentalni) a kasnije i antiaustrijski (ne protuzapadni) stav i određenje. Gledano kroz društvenu optiku, ovaj pokret se razvio kao prirodan izraz zamjene feudalnih odnosa kapitalističkim oblicima privređivanja, te začinjanja, razvijanja i narastanja muslimanskog

građanstva, koje se sada institucionalno afirmiralo osnivanjem banaka, trgovačkih i zanatlijskih udruženja, političkih stranaka, uz štamparije, edicije i periodiku, kulturno-prosvjetna društva, sve pod muslimanskim imenom. On ima sličnosti i kulturne analogije sa hrvatskim književnim preporodom, odnosno ilirskim pokretom, i sa djelatnošću Vuka Karadžića i njegovih pristalica u srpskom narodu, mada kasni za njima čitavih četrdeset do pedeset godina. Ali je bosansko-muslimanski preporod u odnosu prema njima sadržavao i specifične idejne značajke: evropeizaciju uz antiturstvo, te novu ulogu i položaj ovog slavenskog elementa između Istoka i Zapada.

Pored narodnosnog i narodnjačkog zasnova vidljiva su u njemu i druga bitna obilježja. Nasuprot uglavnom nabožnoj prirodi dotadašnjeg pisanog književnog stvaranja, karakterističan je sekularni identitet novih stvaralaca, izrazita svjetovnost sadržaja, tematike, motiva, razmatranja, idejnih opredjeljenja i emocionalnih doživljaja, čak izvjestan antiklerikalizam, osobito u prozi i drami, novim književnim oblicima ovog preobražajnog razdoblja, samo sa onom mjerom religioznog koja je obilježje stvarnosti života i mentaliteta ovog naroda.

Postoji nekoliko bitnih svojstava i strukturnih značajki koje treba istaknuti u uvodu ili rezimirati u zaključku svakog izlaganja o bosansko-muslimanskoj književnosti na prijelazu u eru ovog preporoda, upravo radi izrazitosti stilsko-estetskih, duhovno-etičkih i tematsko-idejnih promjena koje su se tada dogodile. Veliku i značajnu stilsku, idejnu i poetičku te osobito jezično-grafijsku raznovrsnost ove književnosti iz doba osmanlijske vladavine zamjenjuje narodna izrazitost ove književnosti u vremenu preporoda, njena potpuna i isključiva usmjerenost narodu, svim njegovim slojevima, angažiranost osobito u prozi, te, uz to, stilsko-idejni preplet Istoka s Evropom u izvornoj poeziji. Dok su, naprimjer, između krajišničkih pisama i alhamijado-literature postojale jače, ili pak slabije dodirne tačke ili poveznice samo je jeziku novoštokavskog narječja, ali sa razlikama u refleksima jata od autora do autora, a kad se uzme u obzir i orijentalna književnost, onda u spomenima jezika, zatim u refleksima narodnih pjesama i njihova izraza - u svojevrsnom reciprocitetu, od vremena preporoda i jedinstvene književnosti, jedinstvenog izraza, jezika na osnovi ijekavskog izgovora, može se uočiti zbližavanje tradicijskih stvaralačkih pojava i skupno uzimanje prethodnih književnih epoha kao bosansko-muslimanske estetsko-duhovne inspiracije i književne baštine, dok usmeno stvarlaštvo ne samo da ulazi u osnovu poetike nove književnosti nego postaje sama podloga narodnosti.

Drugo što treba istaknuti jeste bitna razlika u duhovnom i profesionalnom identitetu književnih stvaralaca: dok su književnici do preporoda, pored paša i upravnih velikodostojnika, ponajviše iz redova vjerske inteligencije, uleme, pa bili svećeničkog zanimanja ili pripadnici derviških redova - od vremena književno-kulturnog preporoda pisci potječu, bez izuzetka, iz krugova svjetovne, laičke, građanske inteligencije. Zatim, književnost do preporoda sva je u rukopisima, dok se ova nova sastoji iz tiskanih djela. Najzad, dok je čitalačka publika, osobito orijentalne književnosti, bila svedena na uzak krug inteligencije, sad čitalac postaje svaki onaj ko nauči latinicu i ćirilicu, a knjiženost ulazi u porodice, duboko u narod. I sama književnost se i po karakteru mijenja: što se vidi i po čitalačkoj publici koja se zanima samo za novije stvaranje, dok je prema starijem više ravnodušna, i gleda na njega kao na predmet književne arheologije. Ono što je u ovom diferenciranju najvažnije istaknuti jeste da se u naponu preporoda postiže narodno jedinstvo pod muslimanskim imenom, mada bosansko-muslimanski narodni preporod zakašnjava za sličnim preobražajima kod Srba i Hrvata. Tome je bitno doprinijela, najprije, narodna svijest preporodnih pisaca o sebi i svome stvaranju, koja je kod starijih izražavana više u refleksijama, dok novija pisce ispunjava u potpunosti. Tu je, zatim, živ utjecaj narodne poezije u pisanoj književnosti, čije se prisustvo u osmanlijskom razdoblju osjeća samo u nesvjesnim stilskim prodorima deseteračkog stiha, u dalekim refleksima njena duha i poetike, ili u rijetkim spomenima i zapisnicima narodnih pjesama i priča. Jer novu epohu preporoda narodna poezija i proza ispunjava i svojim štampanim tekstovima, pa tako i neposredno ulazi u samu osnovu osobito romantičarske, ali i realističke poetike njena stvaranja.

U ta bitna obilježja koja se u bosansko-muslimanskom narodnom preporodu javljaju u povećanoj količini i pojačanom intenzitetu u odnosu na književnost osmanlijskog razdoblja, bitno određujući nacionalnu književno-kulturnu svijest, ulazi i sama misao o narodnom bosanskom jeziku. U starijem razdoblju ona dolazi samo sporadično jer se podrazumijeva kao govor svakodnevnog života, izuzev ostvarenja u vidu bosansko-turskih rječnika - dok je u novom preporodnom dobu narodni jezik jedini književni izraz, i činjenica o kojoj ne treba dvojiti jer predstavlja samu osnovu bića i bitka preporoda. Orijentalni jezici se književno gase tako da i orijentalna literatura postaje anahronizam, iako istočnjački duh, slike i neki oblici ostaju kao jedna naslijeđena komponenta osobito bosansko-muslimanske romantičarske poetike, a arebičku pismenost zamjenjuje latinica i nešto manje ćirilica. Bašagić piše stihove "u slatkome majčinskom

zboru" i, sljedstveno kulturnoj simpatiji, smatra da njegova "jezika šum/ može da goji, /može da spoji/ Istok i Zapad/, pjesmu i um". A Ćatić se raduje svome zavičajju, ponovnom vraćanju svome biću i svome jeziku nakon izbjivanja u Turskoj, "gdjeno tuđim jezikom se zbori". Čitalačka publika, intelektualno i staleški raslojena u osmanlijskom dobu, u vremenu preporoda je izjednačena i sjedinjena upravo jezikom, pismom, književnim i društvenim interesom, nacionalno dozrela za djela koja za nju njeni pisci stvaraju. Istovremeno se ta čitalačka publika, pod utjecajem preporodnih pisaca, i kulturnih tekovina preporoda, otvara i prema drugim književnostima pisanim na jeziku kojim i ona govori, ali i prema evropskoj književnosti, ispunjavajući se sviješću o historijskom položaju i književno-kulturnoj ulozi Bosanskih Muslimana između Istoka i Zapada, kako u horizontu Slavenskog juga, tako u sferi odnosa između Evrope i islamskog svijeta. "Matica muslimanska", čijem se osnivanju pristupilo u martu 1918. na samom kraju preporodnog razdoblja u formiranju bosansko-muslimanske narodne svijesti, trebalo je da koncentrira, svede, sažme i organizaciono artikulira sva književna, kulturna, znanstvena i izdavačka dostignuća, saznanja i ostvarenja u jedinstvenu nacionalnu instituciju, kao što su to ranije na južnoslavenskim prostorima učinile "Matica srpska" 1826, "Matica ilirska" 1839., preimenovana 1874. u "Maticu hrvatsku", te "Matica slovenska" 1864. godine, ali je prvi svjetski rat, i nepovoljne političke prilike poslije njega, omeo ostvarenje te koncepcije.

Ovo historijsko zaostajanje za tokovima jugoslavenskih književnosti, i ubrzo pristizanje pojedinih književnih etapa u kratkom vremenskom roku, odaje još jednu osobenost bosansko-muslimanske književnosti i kulture austrougarskog razdoblja. Dok je u hrvatskoj i srpskoj kulturi prve polovine XIX stoljeća nacionalno-književni preporod, kao obnova i procvat slobodnog i stvaralačkog narodnog duha, predstavljao napuštanje stranih i nenarodnih književnih izraza, te odvajanje od prosvjetiteljstva kao stilske formacije racionalne idejnosti i sentimentalističkih moraliteta, a isticanje i potvrđivanje materinskog jezika i usmene književnosti, narodnih običaja i tradicionalne historije u uključivanje u stilsku formaciju romantizma kao oblasti neobuzdane mašte i egzaltiranih emocija - preporod u književnosti Bosanskih Muslimana, uza sve te razvojne značajke koje je sa zakašnjenjem proživio, sažeo je u tridesetak godina trajnja, pored refleksa prosvjetiteljstva kao "nauke o lijepom i mudrom ponašanju" i manifestacija folklornog i umjetničkog romantizma, i estetske karakteristike realizma, naturalizma i simbolizma, proširujući tako do kraja teorijske granice ovog pojma i termina u historiji književnosti i kulture.

The Age of Revival as a Crossroad in Bosnian Moslem Literature and Culture

Towards the end of Sixties and in the early Seventies in 19th Century, the emergence of the newspapers *Sarajevski cvjetnik* /The Flower Garden from Sarajevo/ announced the movement of people's awakening of Bosnian Moslem national/ethnic spirit that would last in the course of the next three decades. Mehmed Šaćir Kurtćehajić in a series of editorials in this newspapers, which had been printed simultaneously and concurrently in two versions, in the local language in Cyrillic alphabet and in Turkish in a special type of Bosnian script arebica, having written on a literary work in the newspapers, on the halt of domestic cultural affairs and life, and on patriotism, wrote a salute to "the new age" and "the new constitutions" that this age was going to bring forward with it. In the course of Eighties and Nineties in the last century, the Bosnian Moslem literary and cultural revival movement gradually matured having been founded on the people's creative accomplishments. Simultaneously with the literary and cultural transformation, the transformation of the national name was also taking place. The name Bosniak gradually faded away in the period, and the religious name "Moslem" became much stronger. Besides, an opposition movement for religious and educational autonomy emerged as an expression of resistance and political struggle against the Austro-Hungarian occupation. This movement would later become the first national and political party of the Moslem people under the name Muslimanska narodna organizacija (The Moslem National Organization). This fact speaks enough about the Bosnian Moslems as a political nation in the modern sense of the word. A number of educational, social and civic institutions, societies, organizations and magazines, such as *Behar*, *Biser*, and others have been established.

The Bosnian Moslem literary and cultural revival can be limited to the period starting in 1887 and the emergence of *Narodno blago* /People's Treasury/ by Mehmed beg Kapetanović. It continued during the era of *Behar*, and it ended in 1918, when the last issue of *Biser* was published, and when the *Gajret* Society was also active. This movement was based on the backdrop of mother tongue and national values with the aspiration to express the ethnic specificity and independence of Bosnian Moslems as the Southern Slavic nation between the Serbs and the Croats.

The second characteristic worth mentioning is that the writers of revival period, without exception, had come from the circles of secular, laic and civic intelligentsia. This literature consisted of printed works, as opposed to the previous ones, which had been kept in manuscripts. The new literature was available to anyone ready to learn both Latin and Cyrillic Alphabets. This was the reason for this literature to find its ways into families and people in general.

The strong presence and influence of national oral poetry in the written forms of literature was quite evident. Bosnian language as the means of literary expression was also pronounced. All these elements brought the reading public together, particularly through language, literary and social interest, and the mature literary works in the sense of national awareness that the authors from the period wrote for it.

